

מערכת אספקת המים לבית המקדש

1500 נח והמבול
2000 מגדל המרד
מאברהם אבינו
מהפכת סדום
ממשלת יוסף
יציאת מצרים
המסע במדבר
הכניסה לארץ
2500 יישוב הארץ
3000 הממלכה
המאוחדת
דוד ושלמה
בית ראשון
התפצלות
הממלכה
גלות בבל
מרדכי ואסתר
בית שני
3500

”המופלא (מההיבט ההנדסי) בכל מעשי הבנייה של שלמה המלך היה מפעל אספקת המים
לבית המקדש”

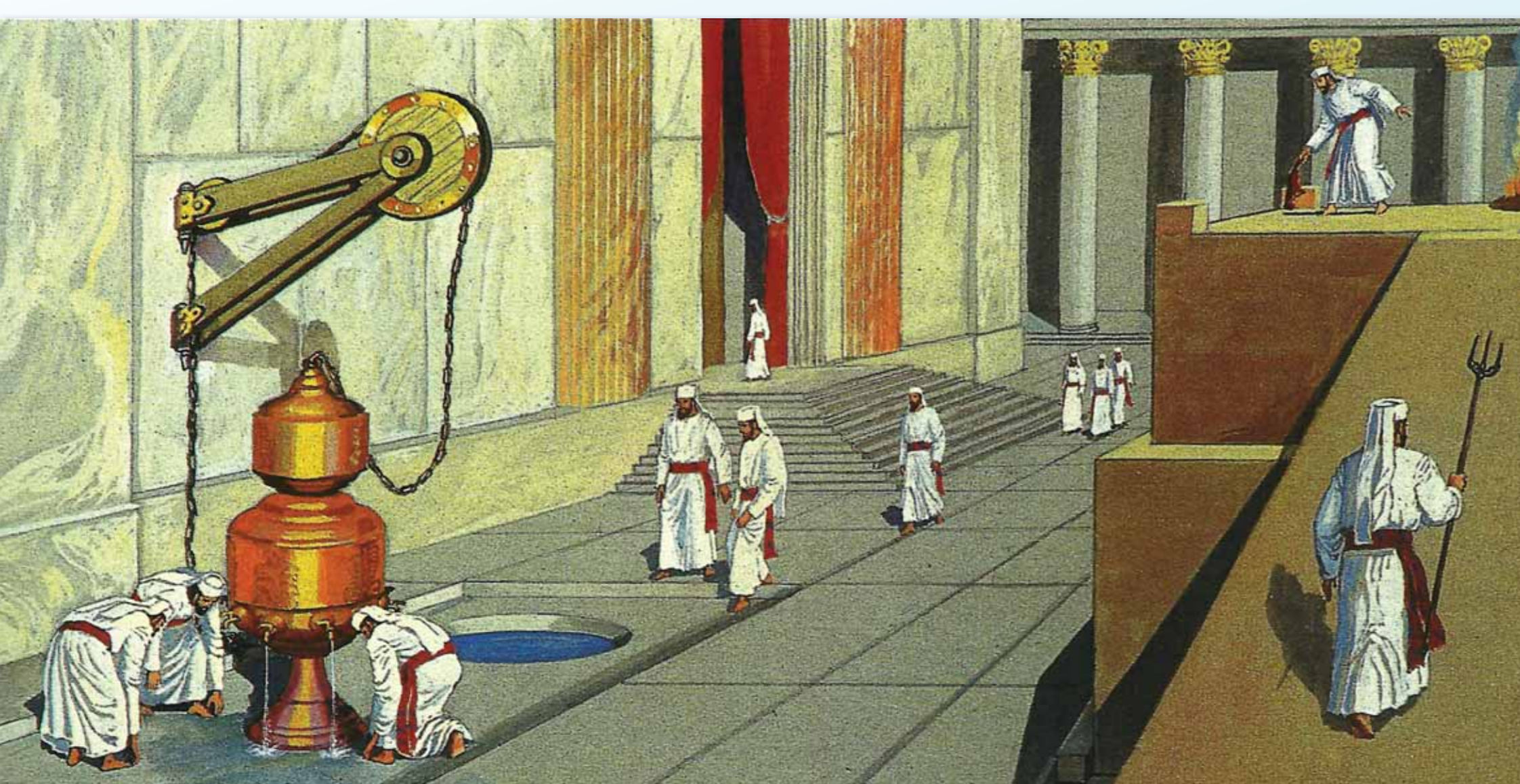
יהושע עציון, חוקר הארכיאולוגיה המקראית¹

איור: משה גורן

מי אמת המים שהובילה מים ממעיינות רחוקים למקדש שלמה שבירושלים, נשפכים ל"ים של שלמה", וממנו לכיור קטן יותר, לצורך עבודת הכהנים בבית המקדש.
ברקע: בריכת שלמה העליונה. בריכות שלמה היו חלק חשוב ממערכת אספקת המים לבית המקדש, שהקים שלמה המלך

כהנים מקדשים את ידיהם ורגליהם במים, בהכנה לעבודת היום במקדש

אחת המערכות האדירות אשר הקים שלמה המלך כשבנה את בית המקדש בפסגת הר המוריה, היתה מערכת אספקת המים למקדש. על המפעל המיוחד הזה כותב החוקר יהושע עציון כי הוא "המופלא בכל מעשי הבנייה של שלמה המלך".²

לעבודת המקדש השוטפת נדרשו כמויות רבות של מים: להדחת רצפת העזרה מדם הקרבנות, טהרת הכהנים, רחיצת הכלים ועוד. כידוע, משום קדושתו המיוחדת של הר המוריה, אשר כפי הכתוב בתנ"ך הוא מקום נקודת החיבור שבין העולמות הרוחניים לעולם הגשמי, כאילו היה "שדה תעופה קוסמי", בו נאספות כל התפילות ועולות מעלה, ואליו יורד השפע האלוקי וממנו לכל העולם, היה על שלמה המלך לבנות את בית ה' דוקא בהר זה. אך כיצד יגיעו מים רבים כל כך לראש ההר הנישא, כאשר רוב מקורות המים שבסביבה נמצאים נמוך, בעמקים? אלמלא החכמה המיוחדת שהעניק ה' יתברך לשלמה המלך, לא היה מנוס מלהעלות יום-יום במעלה ההר כמויות רבות של מים על ידי בני אדם ובהמות משא.

אולם מהמקורות התורניים ידוע שברצפת בית המקדש היתה אמת מים בה זרמו מים נקיים באופן קבוע. מים אלה לא הובאו לשם בידי אדם, אלא בפעולה פשוטה של סגירת פקק שעצר את מרוצת המים, היו המים הנובעים באמה עולים על גדותיהם, מציפים ושוטפים את הרצפה, ומתנקזים החוצה בעת פתיחת הפקק. וכלשון חז"ל:³ "כיצד מדיחים את העזרה? היו פוקקין אותה, ומרגילין ומעלים, מציפים לה אמת המים, עד שנעשית נקיה כחלב".

מהיכן וכיצד הגיעו המים לגובה ההר? כיצד עלו ממקורות נביעתם אל תוך המקדש?

מתברר ששלמה המלך השתמש בחוקים הנדסיים, כדי להעלות מים למקדש ממעינות הרחוקים עד 68 קילומטרים מבית המקדש! וזאת באמצעות מפעל הנדסי אדיר של מערכת מסועפת אשר הכילה תעלות מפותלות, בריכות ענק, גשרים מעל גאיות ומנהרות חצובות בעומק האדמה ובבטן הרים, והזרימה מים רבים בכל יום, לאורך כל תוואי הדרך לפי חוק כלים שלובים, עד פסגת הר המוריה.

אותה מערכת סיפקה מים גם לצרכי תושבי ירושלים ולעולים לרגל. שכן עם התרחבות העיר בימי שלמה המלך ותחילת העלייה ההמונית לרגל למקדש, לא הספיקו מי המעיינות שבירושלים ובקרבתה לכל הבאים. תלילותם של ההרים שסביב ירושלים גרמו למי הגשמים לזרום הרחק ממנה במהירות בטרם יחלחלו לקרקע. ומי התהום נמצאים בעומק של מאות מטרים במעמקי האדמה, עומק שאינו מאפשר חציבת בארות.

כהנים בעבודתם. לניקוי דם הקרבנות הרבים השתמשו במי מפעל המים האדיר שתוכנן ובוצע על ידי שלמה המלך

הר המוריה מתנשא מעל עמק קדרון. המערכת שהעלתה אליו מים היתה מפעל הנדסי מעורר השתאות

החוקר הוטיק פרופ' מנשה הראל, מומחה לגיאוגרפיה היסטורית וחתן פרס ישראל לחקר ידע ארץ ישראל, הביע במילים הבאות את התפעלותו העצומה מהמפעל האדיר: "גולת הכותרת בכל מפעלי המים בארץ היו שתי אמות המים לירושלים... מתמיה הדבר, כיצד משכו הקדמונים אמת מים מעין ערוב שבדרום גוש עציון שגובהו כ-750 מטר מעל פני הים, לאורך 68 ק"מ עד הר הבית... ומפליא עוד יותר שאמת המים התחתונה נמשכת מעין ערוב שגובה בריכתו הוא 820 מ', אל בריכות שלמה... למרחק של 44 ק"מ..."

אמות מים אלה היו מורכבות בתכנון ובבנייתן מאין כמותן. כי הן הולכות מרחק רב, ואין רואים ממקור המעיינות את ירושלים, בגלל המבנה ההררי המבוותר; מוצאן ממקור באזור שחון מדרום לירושלים, תפוקת מעיינותיהן דלה לעומת מקורות החוף ובקעת הירדן וים המלח...

מהנדסי ימינו עומדים משתאים: איך ידעו הקדמונים הבדל גובה זעום זה בין שני מקומות מרוחקים שאינם נראים זה מזה, ואיך מדדו בדיוק כה רב במבנה הררי חתחתי ומבוותר תוואי של 68 ק"מ לאמת המים, כשהמרחק בקו אווירי הוא 20 ק"מ בלבד! עבורנו התשובה פשוטה. ככתוב במקרא:⁵

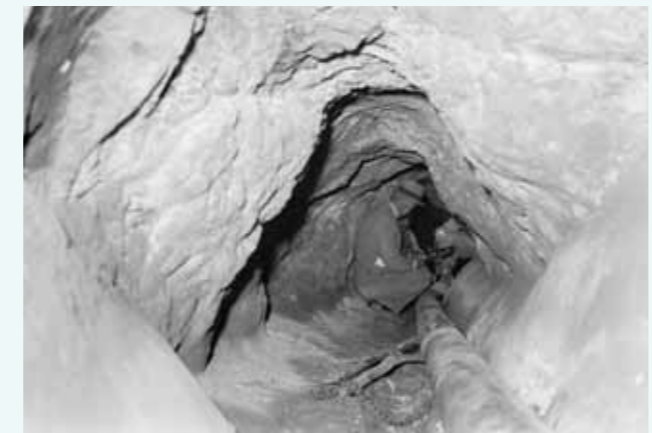
"וַיִּתֵּן אֱלֹהִים חֶכְמָה לְשִׁלְמֹה, וַתְּבוֹנֶה הַרְבֵּה מְאֹד, וַרְחֹב לֵב פָּחֹל אֲשֶׁר עַל שְׂפַת הַיָּם. וַתִּרְבֶּה חֶכְמַת שְׁלֹמֹה מִחֶכְמַת כָּל בְּנֵי קֶדֶם וּמְכַל חֶכְמַת מִצְרַיִם, וַיִּחְכַּם מִכָּל הָאָדָם."

מעקב אחר מסלול מערכת המים מגלה כי היא לקחה את מימיה ממעינות עין עיטם, עין ערוב, עין ביאר ואחרים הנובעים בהרי חברון, באזור בית לחם ובגוש עציון של היום. המים זרמו באמות מים מעל פני האדמה, ובמנהרות תת קרקעיות שנחצבו בכטן הרים במקומות שהיה הכרח לכך, ונאספו בבריכות אגירה ששמן "בריכות שלמה". משם הם זרמו בשתי אמות:

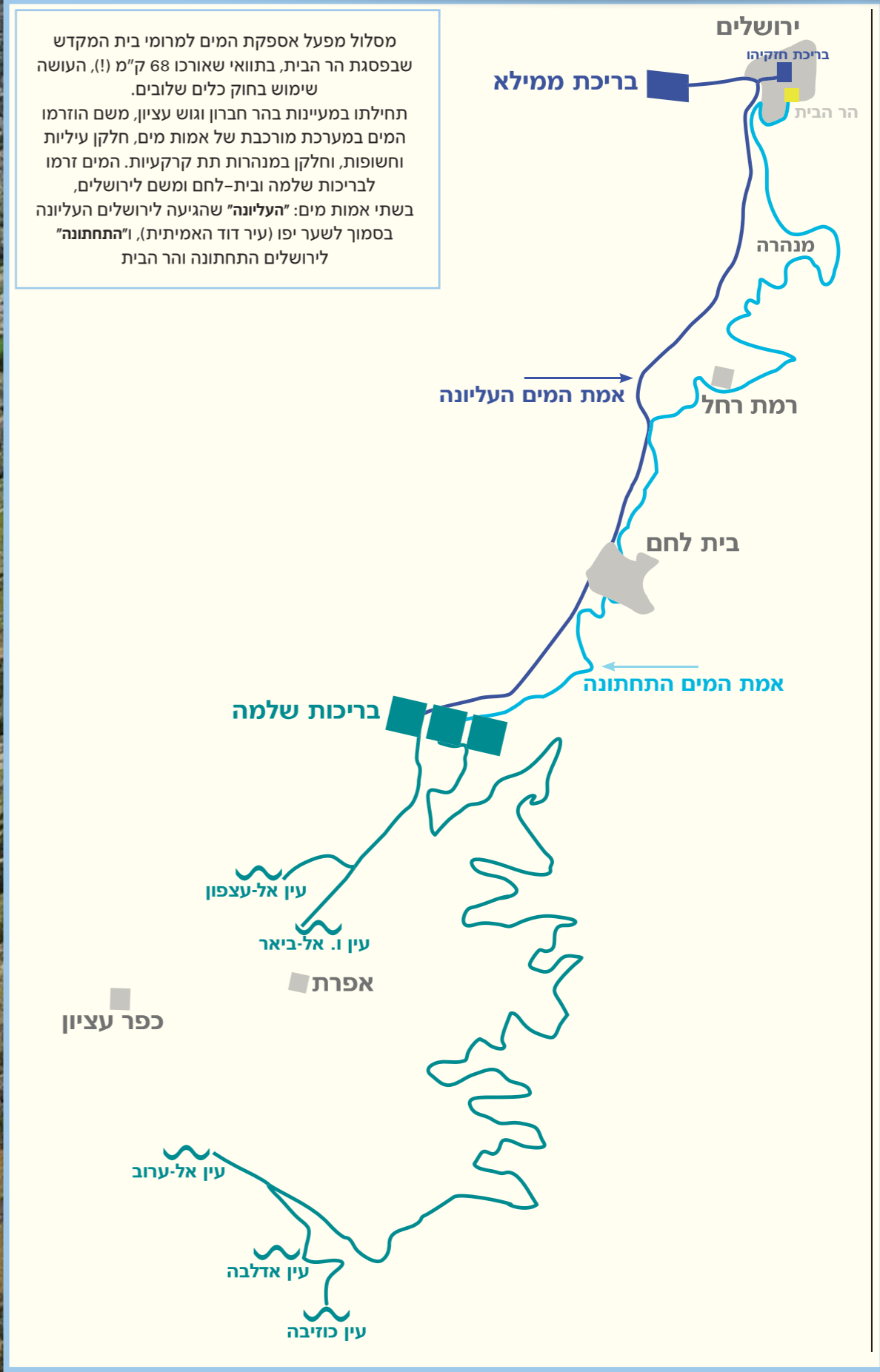
1. **אמת מים אחת ("התחתונה")** הגיעה מבריכות שלמה עד סמוך לשכונת ארמון-הנציב, המשיכה במנהרה החוצה את גב ההר, יצאה אל דרך גיא בן הנום, הקיפה את הר ציון, עברה בעיר העתיקה ועלתה למקדש שבפסגת הר הבית.

2. **אמת מים נוספת ("העליונה")** עברה ליד קבר רחל, המשיכה לאורך דרך חברון של ימינו והגיעה לשכונת ממילא ושער יפו, משם נכנסה לעיר העתיקה.

במקומות מסויימים הועברו המים על פני וואדיות בעזרת צינור אטום שירד אל הוואדי ועלה בצד השני כאשר המים היורדים מכאן עולים מאליהם מעברו השני של הוואדי לפי חוק כלים שלובים. כך למשל ליד קבר רחל הועברו המים בעזרת צינור כזה, הבנוי מחוליות אבן. בוני המערכת היו צריכים להתגבר על הקושי העצום שהציב בפניהם האזור ההררי, שמפלסו עולה ויורד בין סלעי ענק וגיאיות. אך בכל זאת הצליחו פועליו של שלמה המלך ליצור על פי הנחיותיו מערכת בשיפוע מחושב ומדויק עד כדי אלפית אחת (רוב הזמן השיפוע פחות מחצי אלפית), שהזרים ביעילות כמות מים גדולה עד הר הבית!

מערכת המים לבית המקדש, בעוברה במנהרה תת קרקעית תחת העיר בית לחם. הצינור הונח בתקופה מאוחרת יותר

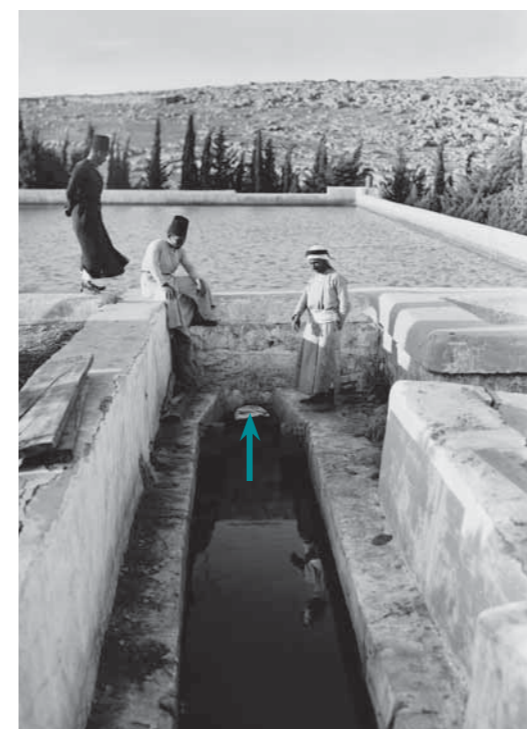
מסלול מפעל אספקת המים למרומי בית המקדש שבפסגת הר הבית, בתוואי שאורכו 68 ק"מ (!), העושה שימוש בחוק כלים שלובים. תחילתו במעינות בהר חברון וגוש עציון, משם הוזרמו המים במערכת מורכבת של אמות מים, חלקן עיליות וחשופות, וחלקן במנהרות תת קרקעיות. המים זרמו לבריכות שלמה ובית-לחם ומשם לירושלים, בשתי אמות מים: "העליונה" שהגיעה לירושלים העליונה בסמוך לשער יפו (עיר דוד האמיתית), ו"התחתונה" לירושלים התחתונה והר הבית

מערכת אספקת המים לבית המקדש 107

Liadmalone CC BY SA - 002

Liadmalone CC BY SA - 002

נקודת הכניסה של אמת הביאר אל בריכת שלמה העליונה. למעלה בתצלום משנת 1935 לערך, ובעמוד ממול תצלום מזמננו

קטע מאמת המים הערוב, חצובה בסלע. אמה זו היתה אחת ממקורותיה של מערכת אספקת המים לבית המקדש שבנה שלמה המלך. במרחק מצד ימין נראית בריכת שלמה התחתונה

מקום התפצלות אמת הערוב, במרומי הר סלעי, למרבה הפלא. הערוץ הימני זורם מכאן לבריכת שלמה התחתונה הנראית למטה. הערוץ השמאלי ממשיך לזרום על גב ההר ולבסוף נשפך אל הבריכה האמצעית והתחתונה

מערכת אספקת המים לבית המקדש 106

בריכת שלמה העליונה כיום

בריכות שלמה, בתצלום מתחילת המאה העשרים. אמות המים שמובילות אליהן נחצבו במאמץ רב בהרים הסלעיים המקיפים אותן

בריכת שלמה האמצעית כיום

בריכת שלמה התחתונה כיום

המסע של אורי יערי

פירי מערכת המים

לאורך האמות שהובילו מים לירושלים נחצבו בסלע פירים (בורות) עמוקים, נקבות ומחילות. אלה שימשו לכניסת אוויר ולסילוק פסולת החפירות, ובאמצעותם היו מנקזים לצדדים את עודפי המים, או מעורדים זרימת מים מהשכבות הסמוכות אל תוך האמות, והלאה לעיר. נמצאו עשרות פירים כאלה, המתחברים לנקבות התת-קרקעיות. כיום רובם אטומים מסיבות בטיחות, אך חלקם פתוחים וניתן לרדת לתוכם.

המנהרה והפירים שנחצבו בהר סמוך לשכונת ארמון הנציב בירושלים. המים זרמו משם להר הבית

תמונה חודרת
CC BY

מדרגות חצובות בסלע בנקבת הביאר. הן יורדות לעומק רב שם המים מגיעים עד למותניים

פתח הכניסה לנקבת מעיין הביאר, סמוך ליישוב אפרת. לאורך הנקבה נמצאו 26 פתחים. שאר הפתחים בנויים כפירים וכיום רובם סתומים

פיר מס' 3, ולידו איור מוזאיקה מודרני המתאר את מערכת המים. נמצא בשכונת ארמון הנציב בירושלים

zeevveezCBY, Jerusalem, Israel

CCBY User:Djampa

דודו אבי
CCBY

פיר מס' 2, בשכונת ארמון הנציב בירושלים

תמונה חודרת
CC BY

פיר מס' 4. נמצא בטיילת ארמון הנציב בירושלים

1

קטעים מאמת המים העליונה שנשתמרו בצידו דרך חברון בירושלים, כפי שצולמו בשנת 2017

צילום: ד"ר הנקה לברון

2

שרידי אמת המים העליונה מול חומות ירושלים, ליד טחנת-הרוח בשכונת ימין-משה

צילום: ד"ר הנקה לברון

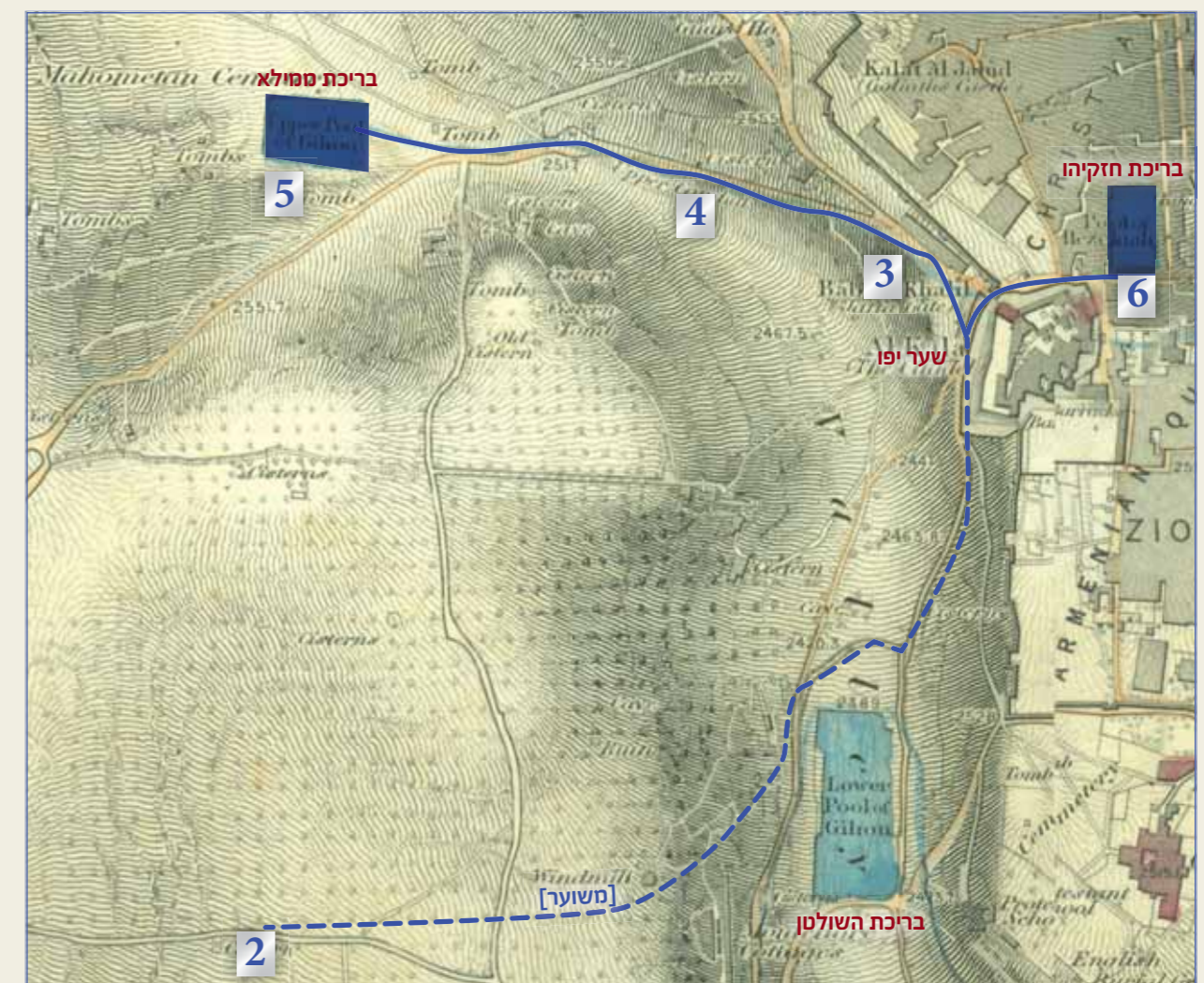
אמת המים "העליונה"

האמה הובילה את מימיה מבריכות שלמה אל העיר העליונה של ירושלים.

בהגיעה לתוך העיר, עברה דרך שכונת ימין-משה של היום, לאזור שער יפו ומגדל דוד, לתוך בריכת ממילא, ול"בריכת חזקיהו" שבעיר העתיקה לכיוון הר הבית.

כיום ניתן לראות את שרידי האמה בצידו דרך חברון ומערב לטחנת-הרוח בימין-משה.

המספרים מ-1 עד 15 המופיעים מעמוד זה ואילך מורים על מיקום התצלומים השונים במפות דלהלן

קטעים מהאמה העליונה שזוהו במיפוי של חוקרים בריטים במאה ה-19

Shaula Haitner Pikiwiki Israel

5

בריכת האגירה ממילא שבמרכז ירושלים, אשר האמה העליונה ממערכת המים של שלמה המלך הוליכה אליה מים ממרחקים. תצלום משנת 2015

באדיבות מוזיאון תל אביב

3

בקדמת תצלום זה מאמצע המאה ה-19 נראית אמת המים העליונה בשכונת ממילא. ברקע נראים מגדל דוד ושער יפו

6

"בריכת חזקיהו" שבעיר העתיקה קיבלה את מימיה מאמת המים העליונה ומבריכת ממילא. כאן בתצלום משנת 1910

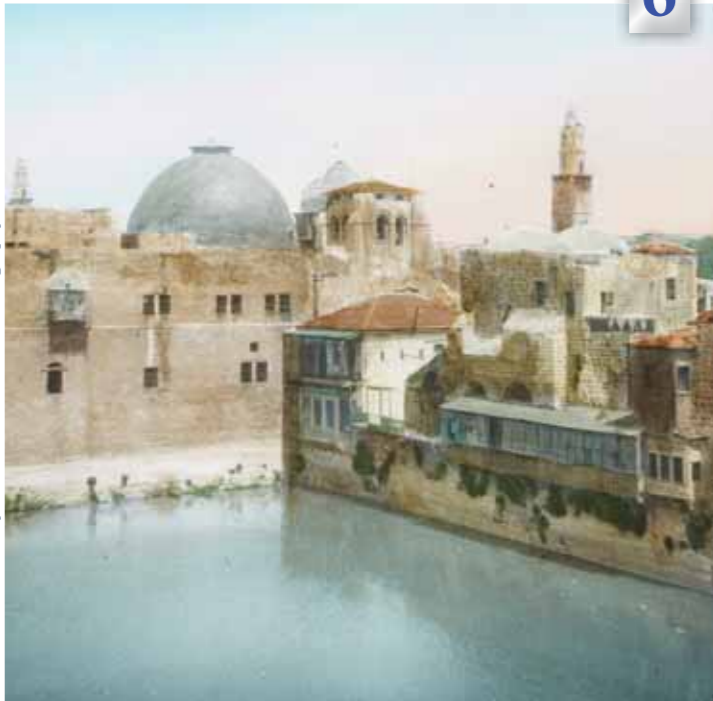
Auguste Salzmann

בריכת ממילא בצילום משנת 1854

5

Ken and Jenny Jacobson Orientalist Photography Collection

שרידי אמת המים העליונה בשכונת ממילא נראים בקדמת הציור. ברקע נראים שער יפו ומגדל דוד. ציור משנת 1864 מספרו של מהנדס ירושלים ארמטה פיירוטי

4

קטע מאמת המים העליונה שנתגלה בחפירות הצלה בשכונת ממילא מטעם רשות העתיקות, בין השנים 1989-1992

אילן טרלסמן, באדיבות רשות העתיקות

אמת המים "התחתונה"

הובילה את המים מבריכות שלמה אל תוך הר הבית. עברה סמוך לשכונת ארמון-הנציב של היום, משם המשיכה במנהרה, הקיפה את "בריכת השולטן", עלתה בהר ציון בצמוד לחומת העיר, נכנסה בחומה לתוך העיר העתיקה, ועלתה למקדש שבפסגת הר הבית. כיום ניתן להבחין בשרידי האמה במקומות רבים בירושלים.

אמת המים התחתונה, במפה מספרו של ארמטה פיירוטי, מהנדס העיר ירושלים במאה ה-19

7 אמת המים התחתונה זרמה סמוך לשכונת ארמון-הנציב בירושלים ונכנסה למנהרה (8) שהובילה את המים מתחת לפני האדמה אל הר הבית. התצלומים מראים חלק קטן מהאמה, את כניסתה למנהרה, ובתוכה

7

8

7

דוד אבי סא בי CC BY SA

11

צילום: ד"ר רבקה לברון

צינור האמה, מסומן בחץ, במורד הר ציון בדרכו להר הבית. למעלה משמאל בין צמרות העצים נראית חומת העיר העתיקה

שרידי צינור האמה בשיפולי הר ציון ליד בריכת השולטן, בדרכו להר הבית, כפי שצולם בשנת 2017

צילום: ד"ר רבקה לברון

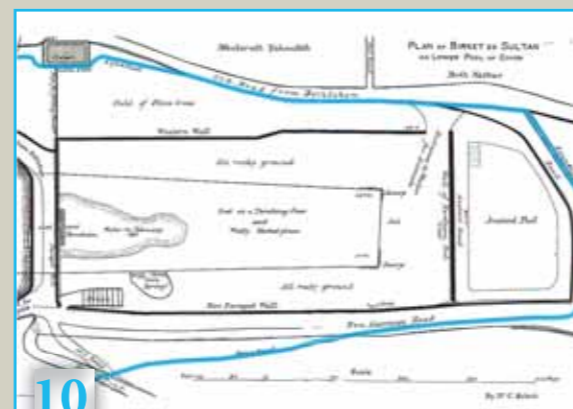
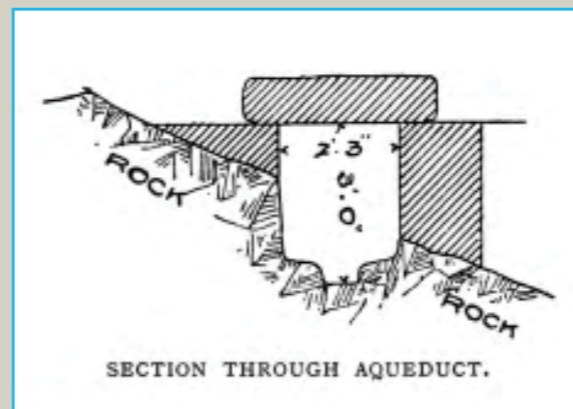
קטעים מהאמה התחתונה בצמוד לחומה הדרומית של ירושלים, בסמוך לתחנת האוטובוס שליד שער האשפות, הנראית בשולי התצלום

המספרים המופיעים בתמונות ובמפות נועדו לקשר בין כל תצלום למיקומו על גבי המפה

12

מבנה האמה, בתרשים מהמאה ה-19. לוחות האבן שהונחו על גבי אמת המים הגנו עליה מכניסת עפר ולכלוך

ד"ר קונרד שיק, חוקר ארץ ישראל במאה ה-19

10

תוואי אמת המים שהקיפה את בריכת השולטן, ובריכה עתיקה נוספת שאינה נראית כיום. תרשים מהמאה ה-19

צילום: ד"ר רבקה לברון

9

אמת המים התחתונה, מכוסה בלוחות אבן, בעוברה סמוך לבריכת השולטן, מתחת לשכונת "משכנות שאננים". חומות העיר נראות ברקע. לאחר שהקיפה את הבריכה, היא עלתה להר ציון ומשם המשיכה להר הבית

13

אלון: נסי, לברון

נקודת המעבר של האמה דרך החומה הדרומית, לתוך העיר העתיקה. נמצאת ממערב לשער האשפות

14

המנהרה בה עברה האמה בדרכה להר הבית. צולם מעל נקודת הבידוק הבטחוני, על המדרגות המובילות אל ישיבת פורת יוסף והרובע היהודי

"אמת המים" התחתונה

שרידי האמה בסמוך לכותל המערבי (הנראה מימין), בדרכה להר הבית

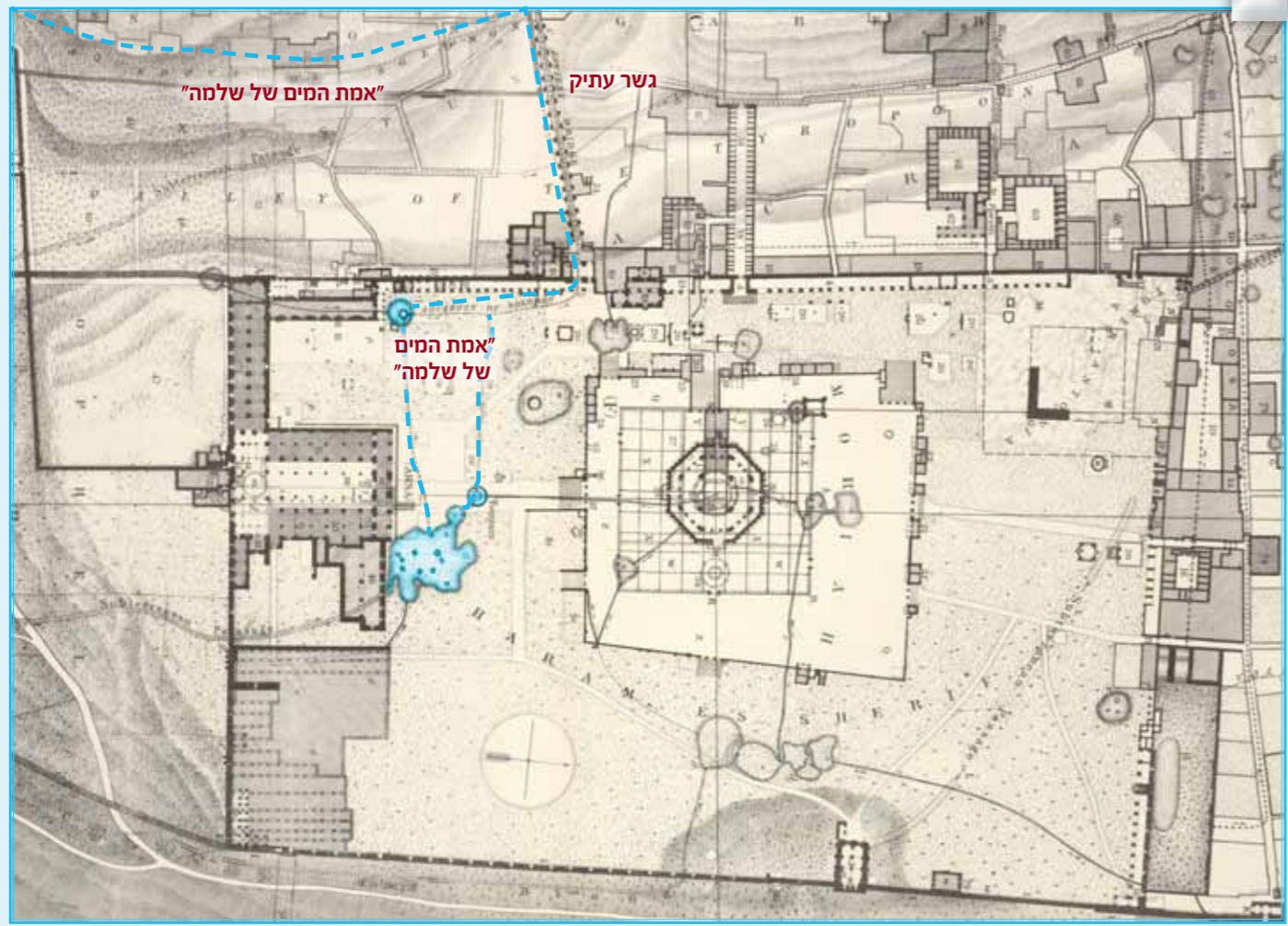

14

אלון: נסי, לברון

מסלול אמת המים של שלמה המלך בכניסתה למתחם הר הבית, עד למילוי מאגרי המים שם באמצעות חוק כלים שלובים. תרשים מפה מספרו של מהנדס העיר ירושלים במאה ה-19, ארמטה פיירוטי

15

מאגר מים ציבורי מתקופת הבית הראשון נחשף בצמוד לכותל המערבי

בחפירות הנערכות בגן הארכיאולוגי של ירושלים, בצמוד להר הבית, התגלה בשנת 2012 מאגר מים גדול החצוב בסלע, המתוארך לימי הבית הראשון.

נפח המאגר כ-250 מ"ק, ולכן זהו אחד ממאגרי המים הגדולים מימי הבית הראשון שהתגלו עד כה בירושלים, ונראה כי מדובר במאגר מים שהיה בשימוש ציבורי.

לדברי אלי שוקרון, מנהל החפירה מטעם רשות העתיקות, "במהלך החפירה, מתחת לרצפת תעלת הניקוז - נחשפה פרצה קטנה בסלע, שהובילה אותנו אל מאגר המים הגדול. ככל הידוע, זו הפעם הראשונה שמאגר מים ממין זה נחשף בחפירה ארכיאולוגית. חשיפתו של המאגר הנוכחי כמו גם בורות מים קטנים יותר שנחשפו לאורך הטירופיאון מעידים בצורה ברורה כי תצרוכת המים בירושלים של תקופת הבית הראשון לא התבססה רק על תפוקת מעיין הגיחון ומפעליו, אלא גם על מאגרי מים זמינים יותר, כגון זה שנחשף כעת".

לדברי ד"ר צביקה צוק, הארכיאולוג הראשי של רשות הטבע והגנים החוקר מפעלי מים עתיקים, "המאגר הגדול שנחשף, כשלצידו שני בורות מים נוספים, הינו דומה בצורתו הכללית ובסוג הטיח, לטיח בגוונים הצהבהבים שאפיינו את תקופת בית ראשון - זאת, בדומה למפעל המים העתיק שנחשף בעבר בבית שמש. כמו כן, בעבודת הגימור הסופית של הטיח נראות טביעות ידיים, בדומה למאגרי המים של תל באר שבע, תל ערד ותל בית שמש, המתוארכים אף הם לתקופת בית ראשון". לדברי ד"ר צוק, "יתכן שמאגר המים הגדול, שנמצא בסמיכות להר הבית, שימש לפעילויות היום-יומיות של בית המקדש עצמו, וכן שירת את עולי הרגל שעלו לבית המקדש ונזקקו למי רחצה ושתייה".⁶

תצלום: ד"ר צביקה צוק, רשות העתיקות

מאגר המים מתקופת בית ראשון שהתגלה בקרבת הכותל המערבי

כמהלך השנים הרבות, אמות המים ניוזקו ועברו שיפוצים אחדים. על חוליות צינור ליד קבר רחל נמצאו כתובות של הלגיון הרומאי, שריד לשיפוצים שהאמה שופצה בימי השלטון הרומאי (עובדה שגרמה לאחדים לסבור בטעות, כי הרומאים או הורדוס הם בוני מערכת המים). גם בתקופת הכיבוש הנוצרי, המוסלמי והעות'מאני ניוזקו האמות והיה הכרח לבנות מחדש חלקים מהן ולהתקין על גביהן צינורות חרס חדשים כמקובל באותה תקופה. המערכת עבדה היטב אלפי שנים, וסיפקה את מי השתייה לתושבי ירושלים עד לאחר מלחמת ששת הימים. רק בשנת תשכ"ח (1967) חוברת ירושלים למי המוביל הארצי, והופסקה האספקה מהמערכת הותיקה. משום הפלא ההנדסי שמהווה מערכת זו, היו שניסו לטעון כי לא יתכן שבתקופה עתיקה כל כך היה מי שיכל לתכנן ולבצע מפעל אדיר ומורכב כזה. כך למשל כתב החוקר מרדכי הקר¹¹ כי לא שלמה חצב את בריכות שלמה והוביל את מימיהן להר הבית, משום ש"הטכניקה של תקופתו לא היתה עדיין מסוגלת למפעל כה עצום ומסובך"... מסיבה זו היו חוקרים שניחשו כי הורדוס הוא זה שיצר מפעל גדול זה בימי בית שני, כשבע מאות שנה לאחר תקופת שלמה. שהרי בכל אותה תקופה עתיקה לא היו מי שפעלו בהיקף בנייה נרחב, כמו שלמה המלך בימי הבית הראשון, והורדוס בימי הבית השני. אך חוקרים אלה

באדיבות מרכז המחקר והידע של מוזיאון תל אביב

"שיירי הדם... מתערבין באמה, ויוצאים לנחל קדרון, וממכרים לגננין לזבל" (תוספתא יומא, ג, א).
מי שטיפת עזרת המקדש, מעורבים בדם הקרבנות, יוצאים אל עמק קדרון שלמרגלות ירושלים, לשימוש כדשן חקלאי. באזור זה הוקמו "גינות המלך"

התעלמו משמם המסורתי במשך כל הדורות של "ברכות שלמה", ומהעובדה הכתובה בתנ"ך, אודות החכמה המיוחדת אשר חנן בה ה' את שלמה המלך, שהיתה ידועה ונכבדת גם בעיני שאר העמים. לאמיתו של דבר, כבר הוכיח החוקר יהושע עציון כי בעניין זה, המסורת היהודית (וגם הערבית) מדורית דורות נכונה לחלוטין. שהרי יש בידינו עדות מתקופה של כמאתיים שנה לפני הורדוס, שכבר היתה קיימת מערכת זו של אספקת מים לבית המקדש. הנה לשון הכתוב באיגרת אַרִיסְטִיאָס¹², שחברה כמאתיים שנה לפני הורדוס, בה הכותב מעיד על עוצמתה של מערכת המים, שראו עיניו במקדש:
"הבית נשקף על פני המזרח ואחוריו למערב, ועל הקרקע רצוף אבנים ובו מורדות ושיפועים למקומות הנמוכים למען יזרמו המים המדיחים את דם הקרבנות... וגם שפעת מים בלתי פוסקת... נמצאים גם מתחת האדמה מקווי מים נפלאים שאין לתארם... ולכל אחד מהם צנורות ותעלות בלי מספר... למען יטהר כהרף עין כל דם הקרבנות. ואחרי אשר נוכחתי בתכונת המקומות, הוציא אותי יותר מארבע אצטדיונים ויחידות מרחק מן העיר, ובמקום אחד אמרו לי להרכין עצמי ולהאזין לרעש הבא מפגישת המים". הרי זו הוכחה ניצחת לנכונות המסורת העתיקה שהועברה מדור לדור, כי מערכת אספקת המים תוכננה ובוצעה על ידי שלמה המלך ולא על ידי הורדוס, ולא לחינם נקראו "ברכות שלמה" בשם זה.

גינות המלך

תפוקת אמות המים למקדש היתה מרובה כל כך, עד כדי ששלמה המלך השתמש בהם גם להשקיית גינות ובוסתני פרי שניטעו בפקודתו בנחל קדרון ושימשו לצרכי המקדש. וכך כותב שלמה, בספר קהלת:

"עֲשִׂיתִי לִי גִּנּוֹת וּפְרָדְסִים וְנִטְעֵתִי בָהֶם עֵץ כָּל פְּרִי. עֲשִׂיתִי לִי בְּרִכּוֹת מֵיִם לְהִשְׁקוֹת מֵהֶם יַעַר צֹמֵחַ עֲצִימִים".¹³

פרופ' מנשה הראל מספק לנו תיאור מפורט של השימוש במי אמות המים לצרכי המקדש, העולים לרגל וגידול הבשמים בסמוך לעיר:¹⁴
"אנו סבורים, שמי מעינות ערוב שימשו לצרכי טהרת הקרבנות שהוקרבו על הר הבית, וכן למטרות היגיינה וגידול הבשמים והקטורת עבור בית המקדש. עודפי המים שימשו לצורכי התעשייה..."

אנו מניחים שהקטורת והבשמים שהשתמשו בהם לצורכי בית המקדש היו חייבים להיות טהורים לחלוטין. משמע שהיו צריכים להיות פרי גידולה של הארץ, אולי בבקעת הירדן וים המלח או בסביבת ירושלים, ובידי כהנים דווקא; וכבר שמענו שהיו גם כהנים בין בוני בית המקדש: לדברי יוסף בן מתתיהו היו בין עשרת אלפי בוני בית המקדש אלף כהנים, ואלה בנו את קודש הקודשים בטהרה. ואמנם, בימי בית שני גידלו הכהנים בשמים וקטורת בירושלים, כי למשפחת הכהנים מבית אבטינס היתה חזקה על הכנת הקטורת לבית המקדש, כנזכר במשנה.¹⁵ ובמדרש¹⁶ נאמר על הכהנים מגדלי הכופר והבשמים בירושלים: 'בתי שלחים היו מקיפים לירושלים, וכל אחד היה כופר, והיו מלאים כל מיני בשמים, והכהנים יוצאים לשם ומביאים צרכי בית המקדש בטהרה'. נדגיש, שיונתן בן עוזיאל שחי בסוף ימי בית שני, מציין בתרגומו לקהלת ב' 5:13 'אשר זרע בהם כל עשב למינהו,

"עֲשִׂיתִי לִי גִּנּוֹת וּפְרָדְסִים וְנִטְעֵתִי בָהֶם עֵץ כָּל פְּרִי. עֲשִׂיתִי לִי בְּרִכּוֹת מֵיִם לְהִשְׁקוֹת מֵהֶם יַעַר צֹמֵחַ עֲצִימִים" (קהלת ב, ה-ו).

גינות המלך שלמה, שהכילו עצי פרי, עצי סרק לנזי, עשבי בשמים ומרפא וברכות מים השתרעו מחומת העיר ירושלים במורד עמק קדרון. תיאור אמנותי

מהם לאוכל ומהם למשקה ומהם למרפא, גם כל עשבי בשמים אשר הביאו אליו ואל שלמה המלך השדים והרוחות מארץ הודו; וכל עצי פרי. והם השתרעו מחומת העיר ירושלים עד מי השילוח'.
ראוי לציין שנחמן אביגד גילה בשנת 1977 בחפירותיו בעיר העליונה שברובע היהודי בירושלים בית ריקוח לבשמים, ובו גם כלים לתעשייה זו מימי בית שני.¹⁴ אם כן, היכן גידלו את הקטורת והבשמים בירושלים? נציין, שבירושלים היו שלושה מקומות או מתקנים מלכותיים לגידול ולתעשיית הבשמים: 'עמק המלך' (בראשית י"ד, 17), 'בריכת המלך' (נחמיה ב', 14) ו'גן המלך' (מלכ"ב כ"ה, 4; ירמיהו נ"ב, 7; נחמיה ג', 15). נראה, ששלושה אלה מכוונים לתעשיית הקטורת והבשמים של המלך שלמה בירושלים. בריכת המלך היא המאגר שבו כונסו מי הגיחון שהוזרמו אליו באמת המים של השילוח אל בריכת השילוח. גן המלך היה גן הבשמים והקטורת של שלמה, כי 'גן' במקרא הוא תמיד

צורה צבאית לילי

שדה המושקה ממי מעיין או נהר בלבר. גן הבשמים היה בעמק המלך, שהוא נחל קדרון שמדרום מזרח לירושלים...
 ... ומה שחשוב מכל, דשנו של הגן בא מן הפרש של רבע מיליון הקרבנות המוקרבים בשלושת הרגלים ומן הפסולת של בתי הדרשן של בית המקדש, שנשטפו עם המים הרבים של אמת עינות ערוב. על הדם ועל הפסולת של הקרבנות, שדישנו את גן הבשמים והקטורת נאמר במשנה: ¹⁵ 'אלו ואלו מתערבין באמה ויוצאים לנחל קדרון ונמכרים לגננין לזבל ומועלין בהם'. על שטחו של גן זה משתרע היום בוסתן ערבי למרגלות הכפר סילוואן; שטחו 120 דונם בערך.
 שרידי אמת המים מעינות ערוב נראים היום בירושלים בכמה מקומות: סביב בריכת הנחשים ('בריכת הסולטן') שבדרום מערב העיר, מתחת לחומת בית-הספר על שם הבישוף גובאט שבהר ציון, מתחת לחומת 'מגדל הגופרית' שמדרום לרובע היהודי, מתחת לבית משפחת זיבנברג ובמוזיאון שבמרתף ביתה בדרום העיר העתיקה, ומעל למדרגות שממערב לכותל המערבי.
 כך שימשו מימי אמת עינות ערוב למטרות קדושה, טהרה, היגיינה ולגידול קטורת ובשמים. הודות למים אלה עברו כמיליון עולי רגל וגם תושבי העיר בשלום את שלושת הרגלים ללא מגיפות או תקלות תברואה ויכלו להתבסס מניחוחות הקטורת והבשמים שגידלו הכהנים בגנים שליד ירושלים וליטול חלק, בשמחה ובכיטחון, בעבודת הקודש שנערכה בבית המקדש."

תצלום משנת 1896 של אזור גינות המלך בעמק קדרון. חומות ירושלים נראות ברקע. למרות השנים הרבות שחלפו מימי מלכות שלמה, והחורבנות הרבים, האזור היה ניכר בפוריותו ובגינותיו הפורחות אשר הושקו במי בריכת השילוח

מקורות והערות

- (1) "התנ"ך האבוד", עמ' 144.
- (2) "התנ"ך האבוד", עמ' 144.
- (3) תוספתא פסחים, פרק ד, י. ועיין בפירוש רש"י למשנה פסחים סד, ע"א. והרי לשון פסקי רי"ד (הרב ישעיה די טרני. נולד בשנת 1165) במסכת פסחים סה ע"א: "תניא בתוספתא, כיצד מדיחין את העזרה? היו פוקקין אותה, ומרגלין בה אמת המים, עד שנעשת נקיה כחלב. פירוש, אמת המים היתה עוברת בתוך העזרה, שהיו ממשיכין אותה מעין עיטם, והיו פוקקין הנקבים, ורואה (ועולה) משם לחוץ, והעזרה מתמלאת מים, ומדיחין הדמים על ידי כך. ופותחין הנקבים ויוצאין המים עם הדמים לחוץ. ועוד פוקקין ופותחין הרבה פעמים, עד שנעשית העזרה נקיה כחלב".
- (4) מנשה הראל, "זואת ירושלים", עמ' 152.
- (5) מלכים א' ה, ט-יא.
- (6) הודעת רשות העתיקות, ספט' 2012.
- (7) בספר "ירושלים", עמ' 217.
- (8) באיגרת אריסטאס, עמ' פח. בדפוס אחר: איגרת פט-צא.

(9) קהלת ב, ה-ו.

- (10) מנשה הראל, 'המים לטהרה, היגיינה ולפולחן בבית המקדש בירושלים', בספר ארץ ישראל כרך י"ט, ספר אבי יונה, הוצ' החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 310-312. וכן במאמרו 'זיקת עם ישראל ל"גן המלך" בציון'.
- (11) שקלים פ"ה מ"א; יומא פ"ג מ"א.
- (12) ילקוט שיר השירים ד, יג.
- (13) לשון התרגום המקורית, בארמית: "עבדית לי גינת שקין ופרדסין וזרעית תמן כל מיני עסבין מנהון לצרוך מיכלא ומנהון לצרוך משתיא ומנהון לצרוך אסותא וכל מיני עסבי בוסמין נציבית בהון אילני סרק וכל אילני בוסמין דאיתין לותי טלני ומזיקי מן הנדקא וכל אילן דעביד פרין ותחומי מן שור קרתא דבירושלם עד כיף מיא דשלוח. בחנית בית משקיא דמיא אידין חזי לאשקאה אילניא ואידין חזי לאשקאה עסבין ועבדית לי פרקטנין דמיא לאשקאה מנהון אפילו חורשא די מרבי קיסין לאסקא".
- (14) נחמן אביגד, "העיר העליונה של ירושלים", 1980.
- (15) יומא פ"ה, מ"ו.

במחצית השנייה של המאה העשרים, עמק קדרון הפך להיות אחת מהשכונות המאוכלסות והצפופות ביותר בירושלים: כפר סילוואן. הגינות נעקרו ובמקומן נבנו בתים בלתי-חוקיים רבים. בכפר קיים אזור בו נמצאות מעט הגינות שנותרו (בתצלום מימין), ושמו, "אל-בוסתן", מעיד היטב על מה שהיה שם קודם לכן. מתוך הכרה בעבר ההיסטורי של המקום, יזמה עיריית ירושלים הקמת מתחם גינות ובריכות בשם "גן המלך" (ראה הדמייה למטה), אך נאלצה לבטלו בגלל התנגדות מקומית ובינלאומית

השקת תכנית גן המלך
 اطلاق خطة البستان
 Launch of King's Garden Plan
 2.3.2010

מערכת אספקת המים לבית המקדש 127

